

بررسی اثربخشی آموزش کفایت اجتماعی خانواده محور بر مهارت‌های اجتماعی کودکان با کم توانی ذهنی

شبنم بیاتی / کارشناس ارشد / روان‌شناسی و آموزش کودکان استثنایی دانشگاه تهران

غلامعلی افروز* / استاد ممتاز / روان‌شناسی و آموزش کودکان استثنایی دانشگاه تهران

مسعود حسینچاری / دانشیار / روان‌شناسی تربیتی دانشگاه شیراز

چکیده

هدف: هدف این پژوهش بررسی اثربخشی آموزش کفایت اجتماعی خانواده محور بر مهارت‌های اجتماعی دانش آموزان پسر کم توان ذهنی شهر شیراز بود.

روش: پژوهش حاضر از نوع آزمایشی با طرح پیش‌آزمون- پس‌آزمون با گروه گواه بود. جامعه آماری این پژوهش را همه دانش آموزان پسر کم توان ذهنی ۷ تا ۱۲ ساله شهر شیراز به همراه والدین شان تشکیل دادند. برای انتخاب آزمودنی‌ها به روش نمونه‌گیری تصادفی از مدارس استثنایی شیراز، یک مدرسه انتخاب و از میان دانش آموزان آن ۴۰ نفر به همراه والدین شان (۴۰ مادر و ۲۴ پدر) به‌طور تصادفی انتخاب و به ۲ گروه آزمایش و گواه به‌طور مساوی تقسیم شدند. گروه آزمایش با حضور مادران و پدران دانش آموزان طی ۱۲ جلسه تحت آموزش کفایت اجتماعی خانواده محور قرار گرفت ولی به گروه گواه آموزشی ارایه نشد. ابزار جمع‌آوری اطلاعات، مقیاس ارزیابی مهارت‌های اجتماعی کودکان ماتسون و برنامه آموزشی کفایت اجتماعی خانواده محور بود. داده‌های به‌دست آمده با استفاده از تحلیل کوواریانس چندمتغیری تحلیل شد.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان داد که گروه آزمایش و گواه دست کم در یکی از خرده‌مقیاس‌های مهارت‌های اجتماعی تفاوت معناداری داشتند ($P < 0/01$). نتایج نهایی تحلیل کوواریانس چندمتغیری نشان داد که آموزش کفایت اجتماعی خانواده محور بر مهارت‌های اجتماعی کلی، رفتارهای اجتماعی مناسب، رابطه با همسالان، کاهش رفتارهای غیراجتماعی و پرخاشگری اثر مثبت داشته اما در مولفه برتری طلبی این تاثیر معنادار نبوده است.

نتیجه‌گیری: برنامه آموزشی کفایت اجتماعی خانواده محور باعث بهبود مهارت‌های اجتماعی کلی، رفتارهای اجتماعی مناسب، رابطه با همسالان، کاهش رفتارهای غیراجتماعی و پرخاشگری دانش آموزان کم توان ذهنی شد.

واژه‌های کلیدی: کفایت اجتماعی، خانواده محور، کم توان ذهنی، مهارت‌های اجتماعی

مقدمه

خودمختاری را در پیری (۳) دربرمی گیرد. روابط با فراهم آوردن اعتماد، عزت نفس^۴ و حمایت، در رشد فردی و خودسازی شخصی نقش دارد (۷، ۶، ۵ و ۴). یکی از الزامات برقراری روابط، مهارت‌های اجتماعی^۵ است. پژوهشگران و صاحب نظران مهارت‌های اجتماعی را به مثابه ارتباط موثر با دیگران و پذیرش از طرف آن‌ها (۸)، پیش‌بینی پیامدهای مهم اجتماعی (۹)،

از بدو تولد تا هنگام پیری، روابط^۱ نقشی حیاتی در مواجهه با نیازهای اساسی ایفا می‌کند. این نیازهای اساسی دامنه گسترده‌ای از مراقبت فردی تا دلبستگی^۲ (۱)، همچنین الزامات مختص به رده‌های سنی مانند تشکیل هویت^۳ در نوجوانی (۲) و حمایت‌های مربوط به

1. Interactions

2. Affiliation

3. Identity formation

* Email: Afroz@ut.ac.ir

4. Self-esteem

5. Social skills

مورد نیازهای کودکانشان می‌شناسد و رابطه بین والدین و ارائه‌دهندگان خدمات را ارتقا می‌بخشد و از نقش خانواده در تصمیم‌گیری خدمات‌ارایه‌شده به کودک حمایت می‌کند (۲۰). پژوهش‌هایی در خصوص اثربخشی آموزش خانواده‌محور در حوزه‌های مختلف انجام شده است. در این راستا ایونا و کیوکارل (۲۱) در پژوهشی اثربخشی یک آموزش انطباق‌یافته خانواده‌محور را بر رشد کفایت اجتماعی افراد کم‌توان ذهنی خفیف ارزیابی کرده و دریافتند که آموزش باعث افزایش کفایت اجتماعی آن‌ها شده است.

در یک نتیجه‌گیری کلی در سال ۲۰۱۰ از ۵۲ پژوهش نشان داده شد که رویکردهای خانواده‌محور بر عملکرد و رفتار والدین، خانواده و کودک اثر مستقیم و غیرمستقیم داشته (۲۲)؛ تاثیرات غیرمستقیم قوی‌تر بوده و در قالب باورهای خودکارآمدی والدین بروز می‌کردند. به این معنی که بهزیستی و خودکارآمدی والدین بر تعاملات و ارتباط والد-کودک تاثیر گذاشته که به نوبه خود اثر مثبتی بر رشد کودک محسوب می‌شود (۲۳). از جمله پژوهش‌های انجام‌شده با روش خانواده‌محور در ایران می‌توان به پژوهش‌های فرامرزی و افروز که با هدف بررسی اثربخشی مداخله بهنگام روان‌شناختی و آموزشی خانواده‌محور بر سلامت روانی پدران دارای فرزند با نشانگان داون انجام شد، اشاره کرد (۲۴). همچنین نوری و افروز به این نتیجه رسیدند که آموزش تحولی زود هنگام خانواده‌محور بر رشد حرکتی کودکان دارای نشانگان داون از تولد تا ۲۴ ماهگی اثربخش بوده است (۱۹). این پژوهش از نوع تک‌آزمودنی آزمایشی بود و به مدت ۶ ماه آموزش اجرا شد. همچنین امرایی در پژوهش خود به بررسی اثربخشی برنامه آموزش مهارت‌های اجتماعی خانواده‌محور بر تعامل اجتماعی افراد کاشت حلزونی در ۱۶ خانواده پرداخت (۲۵). نتایج حاکی از آن بود که این برنامه بر تعامل اجتماعی افراد کاشت حلزونی تاثیر داشته است. پژوهش‌های ابراهیمی (۲۶)، فرامرزی، افروز و ملک‌پور (۲۷) و فرامرزی و ملک‌پور نیز به اثربخشی روش خانواده‌محور بر مهارت‌های حرکتی و زبانی کودکان دچار نشانگان داون پرداخته است (۲۸).

قضاوت شایسته دیگران (۱۰)، شروع و تداوم ارتباط سالم و سازنده با دیگران به‌ویژه همسالان و به دنبال آن، افزایش بهداشت روانی (۱۲ و ۱۱) و در نهایت، انجام رفتارهای سخاوتمندانه، همدلانه و یاریگرانه (۱۳) تعریف کرده‌اند. نقش مهارت‌های اجتماعی در رشد و تحول کودکان انکارناپذیر است. پژوهشگران نشان داده‌اند که نقص مهارت‌های اجتماعی در دوران کودکی با مشکلات سازگاری در دوره‌های بعدی (۱۴)، اختلال سلوک^۱ و بزهکاری^۲ در سنین نوجوانی (۱۲)، ترک تحصیل (۱۳) و مشکلات بهداشت روانی در بزرگسالی (۱۵) ارتباط دارد. گروه‌های مختلف کودکان استثنایی، نقص در مهارت‌های اجتماعی را به اشکال گوناگون نشان می‌دهند. نتایج پژوهش (۱۶) نشان دادند که سیر تحول رشد شناختی اجتماعی در کودکان کم‌توان ذهنی کند است. ماتسون و هامیر^۳ گزارش کرده‌اند که بازشناسی نشانه‌های اجتماعی و همچنین پاسخ‌های مناسب به موقعیت‌های خاص در افراد دچار کم‌توانی ذهنی خیلی دشوار است، بالاخص در افرادی که دچار نقایص زبان دریافتی و بیانی هستند (۱۷). نقص در مهارت‌های اجتماعی نه تنها در پذیرش افراد در جامعه خلل وارد می‌کند، بلکه می‌تواند تعامل آن‌ها با والدین را با مشکل مواجه کند. بدون شک همان‌گونه که فرزندان بر رفتار والدین تاثیر می‌گذارند، والدین نیز بر رفتار فرزندان خود تاثیر می‌گذارند (۱۸). والدین نقشی اساسی در موفقیت دانش‌آموزان دارند و باید شانس درگیر شدن در آموزش فرزندان خود را داشته باشند. اینکه چگونه افراد خانواده درگیر آماده و فراهم کردن نیازهای خاص کودک خود شوند، نیازمند طراحی یک برنامه‌ریزی و الگوی رفتاری است (۱۹). یکی از رویکردهایی که به والدین به‌عنوان یک تیم موثر برای آموزش کودک می‌نگرد، رویکرد خانواده‌محور است. از دیدگاه مرکز تحقیقاتی کن چاپلند^۴، خدمات خانواده‌محور، مجموعه‌ای از ارزش‌ها، نگرش‌ها و رویکردها به خدمات، برای کودکان با نیازهای خاص و خانواده‌هایشان است که والدین را به‌عنوان متخصص، در

1. Conduct disorder

2. Delinquency

3. Matson & Hammer

4. Can Child Centre for Childhood Disability Research

جلسه دهم (والدین): آموزش راهکارهایی برای حل مشاجرات داخل خانواده و حل مسئله، آموزش مقابله هیجان مدار و مسأله مدار، آموزش تکنیک مکث طلایی، آموزش تکنیک بارش ذهنی برای حل مسئله.

جلسه یازدهم (والدین و کودکان): آموزش مهارت‌های درخواست کمک و تقاضا، کمک به دیگران و آموزش مهارت‌های عذرخواهی.

جلسه دوازدهم: مرور جلسات پیشین و ارزیابی کلی از وضعیت خانواده‌ها.

در آخرین مرحله پژوهش، هر ۲ گروه توسط مقیاس مهارت‌های اجتماعی ماتسون به‌عنوان پس‌آزمون دوباره مورد ارزیابی قرار گرفتند. داده‌های به‌دست آمده از این ۲ موقعیت آزمون، برای ۲ گروه با استفاده از تحلیل کوواریانس چندمتغیری در نرم‌افزار اسپاس نسخه ۱۶ تحلیل شد.

یافته‌ها

هدف از پژوهش حاضر بررسی اثربخشی روش کفایت اجتماعی خانواده‌محور بر مهارت اجتماعی کودکان کم‌توان ذهنی است که اطلاعات حاصل مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در این راستا در جدول ۱ شاخص‌های توصیفی مقیاس مهارت‌های اجتماعی کودکان در ۵ خرده‌مقیاس فرعی در پیش‌آزمون و پس‌آزمون در گروه‌های آزمایش و گواه آمده است.

به علت وجود یک متغیر مستقل و چند متغیر وابسته و تعدیل اثر پیش‌آزمون از آزمون آماری تحلیل کوواریانس چندمتغیری استفاده شد. طبیعی بودن متغیرهای پژوهش با آزمون کلموگروف-اسمیرنوف مورد تایید قرار گرفت ($P > 0/05$).

آزمون باکس نیز برای تایید فرض همگنی واریانس-کوواریانس انجام شد ($F = 0/489$ و $P > 0/05$ ، $M = \text{Box } 8/56$). به‌منظور رعایت مفروضه همگنی واریانس‌ها از آزمون لوین استفاده شد. مقادیر آماره F که نشان‌دهنده مقدار آزمون لوین برای بررسی همگنی واریانس‌های گروه‌های آزمایش و گواه است، در هیچ یک از مولفه‌های مهارت‌های اجتماعی معنادار

ارزیابی مهارت‌های اجتماعی کودکان ماتسون را به‌عنوان پیش‌آزمون تکمیل کردند. گروه آزمایش در ۱۲ جلسه ۶۰ دقیقه‌ای و هفته‌ای ۲ جلسه، در برنامه آموزش کفایت اجتماعی خانواده‌محور شرکت کرده ولی به افراد گروه گواه اجازه شرکت در این جلسات داده نشد.

آموزش کفایت اجتماعی خانواده‌محور، برنامه آموزشی نول است که مهارت‌های اجتماعی مختلفی را در برمی‌گیرد و براساس پژوهش امرایی (۳۲)، دری‌جانی (۳۳) و شیخ‌محمدی تغییراتی در آن اعمال شده است (۲۵). روند برگزاری جلسات به گونه‌ای بود که برخی جلسات با حضور والدین، برخی با حضور کودکان و برخی با حضور والدین و کودکان با هم انجام شد. محتوای جلسات به شرح زیر است:

جلسه نخست (والدین): معارفه و آشنایی با برنامه و محتوای جلسات و آرایه تعریف از رفتارهای مطلوب و نامطلوب.

جلسه دوم (والدین و کودکان): آموزش شناسایی و مدیریت هیجانات خود و دیگران، آگاهی از زبان بدن، نحوه ابراز و مدیریت هیجانات.

جلسه سوم (کودکان): آموزش مهارت برقراری ارتباط و شیوه‌های دوست‌یابی، نحوه تماس چشمی و معرفی خود. جلسه چهارم (والدین): آموزش نقش تقویت‌کننده‌ها و شناساندن عوارض تنبیه، آموزش انتخاب تقویت‌کننده‌های مناسب.

جلسه پنجم (والدین و کودکان): آموزش مهارت‌های اجتماعی در برقراری ارتباط، آموزش همدلی، امانتداری، گوش دادن، بخشش.

جلسه ششم (کودکان): آموزش مهارت‌های اجتماعی جرأت‌ورزی و رد تقاضای نامعقول.

جلسه هفتم (والدین): آموزش چگونگی موثرسازی سرزنش کردن و مواخذه در مواقع بروز و عملکرد مناسب هنگام وقوع رفتار ناپسند.

جلسه هشتم (والدین و کودکان): آموزش مهارت‌های اجتماعی مربوط به شرایط اختلاف و مقابله با ناکامی.

جلسه نهم (کودکان): آموزش مهارت‌های مشارکت و مسئولیت‌پذیری در کار گروهی، قواعد گروهی و عضویت در گروه.

با توجه به اطلاعات جدول ۲ مقادیر آزمون‌های اثر پیلایی (۰/۷۹۵)، لامبدای ویکلز (۰/۲۰۵)، اثر هوتلینگ (۳/۸۶) و بزرگترین ریشه روی (۳/۸۶) معنادار هستند ($P < 0/01$). معناداری این آزمون‌ها نشان می‌دهد که دست کم در یکی از مولفه‌ها، مهارت‌های اجتماعی بین میانگین‌های نمرات

پس آزمون گروه‌های آزمایش و گواه وجود دارد. به منظور پی بردن به این تفاوت که آموزش برنامه کفایت اجتماعی خانواده‌محور بر کدام یک از متغیرهای مقیاس مهارت‌های اجتماعی کودکان اثر معنادار داشته، از آزمون مانکوا استفاده شد که نتایج در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳. نتایج تفکیکی تحلیل کوواریانس چندمتغیری در مقیاس مهارت‌های اجتماعی

متغیر	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معناداری	اندازه اثر
رفتارهای مناسب اجتماعی	۳۷۹/۳۷	۱	۳۹۷/۳۷	۴۰/۳۹	۰/۰۰۱	۰/۵۵
رفتارهای غیراجتماعی	۵۹۹/۲۸	۱	۵۹۹/۲۸	۷۳/۶۰	۰/۰۰۱	۰/۶۹
پرخاشگری	۲۷۶/۷۰	۱	۲۷۶/۷۰	۴۰/۷۵	۰/۰۰۱	۰/۵۵
برتری طلبی	۷/۱۶	۱	۷/۱۶	۳/۶۹	۰/۰۶۳	۰/۱۰
رابطه با همسالان	۱۹/۰۵	۱	۱۹/۰۵	۷/۸۹	۰/۰۰۸	۰/۱۹
مهارت‌های اجتماعی کل	۴۳۶۲/۶۱	۱	۴۳۶۲/۶۱	۸۹/۱۶	۰/۰۰۱	۰/۷۰

در این تحلیل متغیر پیش آزمون به دلیل همبستگی با پس آزمون تعدیل شده است. نتایج جدول نشان می‌دهد که آموزش کفایت اجتماعی خانواده‌محور با توجه به مجذور اتا در متغیرهای رفتارهای مناسب اجتماعی، رفتارهای غیراجتماعی، پرخاشگری و رفتارهای تکانشی و رابطه با همسالان از مقیاس مهارت‌های اجتماعی کودکان به ترتیب ۰/۵۵، ۰/۶۹، ۰/۵۵ و ۰/۱۹ تغییرات ناشی از تاثیر برنامه آموزش کفایت اجتماعی خانواده‌محور است ($P < 0/01$)؛ اما در متغیر برتری طلبی و اطمینان زیاد به خود این تغییرات معنادار نیست.

بحث و نتیجه‌گیری

اجرای آموزش کفایت اجتماعی خانواده‌محور باعث افزایش رفتارهای مناسب اجتماعی و کاهش رفتارهای غیراجتماعی، پرخاشگری و رفتارهای تکانشی در کودکان کم‌توان ذهنی شده و رابطه آن‌ها را با همسالان بهبود بخشیده اما این رویکرد آموزشی بر مولفه برتری طلبی تاثیری نداشته است.

یافته‌های پژوهش مبنی بر تاثیر گذاری آموزش کفایت اجتماعی خانواده‌محور بر افزایش مهارت‌های مناسب اجتماعی، رفتارهای غیراجتماعی، پرخاشگری و رفتارهای تکانشی و رابطه با همسالان از مقیاس مهارت‌های اجتماعی کودکان موثر دانسته بودند. چاو، برایان، بورستین و ارگول در پژوهشی به این نتیجه رسیدند که آموزش خانواده‌محور در افزایش توانایی والدین در کاهش مشکلات رفتاری کودکان موثر است (۳۴). گراوز و شلتون دریافتند که آموزش‌های توانمندسازی خانواده نقش یک میانجی را بین آموزش خانواده‌محور و رفتارهای مشکل ساز کودکان ایفا می‌کنند (۳۵). واحدی و فتحی آذر اثربخشی آموزش کفایت اجتماعی را در کاهش پرخاشگری ۶ پسر دبستانی در مدت ۱۳ هفته، مثبت ارزیابی کردند (۳۶). همچنین نتایج با پژوهش‌های کاوندیش، مونتگ، اندرز و دایتز (۳۷)؛ یانگلد، توکاس، اسکولنبرگ، کری، هانگ و نواک (۳۸)؛ ماه و جانسون (۳۹)؛ ایرگ و همکاران (۴۰) و دی گراف، اسپیتجنز، اسمیت، دی ولف و تاوچو (۴۱) همسو است.

خانواده‌محور از آن جهت که خانواده‌ها برای برخی از حیطه‌های مربوط به بهزیستی کودکان‌شان از جمله رشد مهارت‌های اجتماعی-ارتباطی مسئول هستند (۴۸) کاربردی است. والدین به عنوان تصمیم‌گیرندگان اصلی کودکان‌شان، تصمیماتی می‌گیرند که می‌تواند تاثیر قابل ملاحظه‌ای نه فقط بر تجارب روزانه کودکان بلکه در رشد آنان نیز داشته باشد (۴۹). محیط خانواده همچنین فرصت‌هایی را برای کودک فراهم می‌کند که موفقیت را در تعاملات اجتماعی و عاطفی تجربه کنند (۵۰). در نتیجه آموزش‌های مبتنی بر خانواده می‌تواند نقش یک میانجی را بین مهارت‌های والدین و رفتارهای کودکان برقرار کند.

احتمالی سن، سواد و وضعیت اقتصادی و اجتماعی والدین بررسی شود و در نهایت زمان لازم برای پیگیری نتایج در نظر گرفته شود.

به‌طور کلی این پژوهش نشان داد که آموزش کفایت اجتماعی خانواده‌محور در بهبود مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی ۷ تا ۱۲ ساله تاثیر زیادی دارد. مهارت‌های اجتماعی، متغیری است که از محیط‌ها و روابط مختلفی تاثیر می‌پذیرد، از جمله روابط با والدین، خواهر و برادر و دوستان؛ اما محیط خانواده بی‌شک مهم‌ترین این عوامل است که باعث می‌شود شکل‌گیری این مهارت در کودک تسریع یابد یا با مشکل مواجه شود. آموزش

References:

- Pöhlman, K. Agency- and communion-orientation in life goals: Impacts on goal pursuit strategies and psychological well-being. In P. Schmuck & K. Sheldon (Eds.), *Life goals and well-being: Towards a positive psychology of human striving*. Ashland, OH: Hogrefe & Huber Publishers; 2001, pp. 68– 84.
- Schwartz, S. J., Pantin, H. Identity development in adolescence and emerging adulthood: The interface of self, context, and culture. In A. P. Prescott (Ed.), *The concept of self in psychology*. Hauppauge, NY: Nova Science Publishers; 2006, pp. 45–85.
- Wiggins, R. D., Higgs, P. F., Hyde, M., Blane, D. B. Quality of life in the third age: Key predictors of the CASP-19 measure. *Ageing & Society*. 2004; 24: 693–708.
- An, J. S., Cooney, T. M. Psychological well-being in mid to late life: the role of generativity development and parent-child relationships across the lifespan. *International Journal of Behavioral Development*. 2006; 30: 410–421.
- Burleson, B. R., Kunkel, A. W., Samter, W., Werking, K. J. Men's and women's evaluations of communication skills in personal relationships: When sex differences make a difference and when they don't. *Journal of Social and Personal Relationships*. 1996; 13: 201–224.
- Myers, D. G. The funds, friends and faith of happy people. *American Psychologist*. 2000; 55: 56–67.
- Noller, P. Sibling relationships in adolescence: Learning and growing together. *Personal Relationships*. 2005; 12: 1–22.
- Hollinger, J. D. Social skills for behaviorally disordered children as preparation for mainstreaming: Theory, practice, and new directions. *Remedial and Special Education*. 1987; 8(4): 17-27.
- Gresham, F. M., Elliot, S. N. The Relationship between Adaptive Behavior and Social Skills: Issues in Definition and Assessment. *The Journal of Special Education*. 1987; 21: 167-181.
- Schlundt, D. McFall, R. New directions in the assessment of social competence and social skills. in L'Abate, L and Milan, M (eds) *Handbook of Social Skills Training and Research*. New York: Wiley. 1985.
- Schneider, B. H., Rubin, K. H., Ledingham, J. E. *Children's peer relations: Issues in assessment and intervention*. New York: Springer-Verlag. 1985.
- Bulkeley, R., Cramer, D. Social skills training with young adolescents: Group and individual approaches in a school setting. *Journal of Adolescence*. 1994; 17: 521-531.
- Merrell, K.W., Gimpel, G.A. *Social skills of children and youth: Conceptualization, assessment, treatment*. Mahwah, NJ: Erlbaum. 1998.
- Matson, J. L., Rotatori, A. F., Helsel, W. J. Development of a rating scale to measure social skills in children: The Matson Evaluation of Social Skills with Youngsters (MESSY). *Behaviour Research & Therapy*. 1983; 21(4): 335–340.
- Eisenberg, N., Fabes, R. A., Murphy, B., Maszk, P., Smith, M., Karbon, M. The role of emotionality and regulation in children's social functioning: A longitudinal study. *Child Development*. 1995; 66: 1360-1384.
- Pourmavedat KH, Bashash L. Social Information Processing Development in Students with mild intellectual disability. *Research on Exceptional Children*. 2009; 9(3): 211-222. [Persian].
- Matson, J. L. *Manual for the Matson evaluation of social skills for individuals with severe retardation*. Baton Rouge, LA: Scientific Publishers. 1995.
- Shokoohi-Yekta M, Parand A. Training the cognitive strategies to mothers and its impact on family relationships. *Journal of Family Research*. 2008; 13(4): 5-16. [Persian]
- Noori F, Afrooz Gh. The Effects of Family-Based Early Intervention on the motor Development of Children with Down syndrome from birth to 24 months. *Journal of psychology & Education*. 2009; 38 (4): 7-26. [Persian].
- Dalvand H, Rassafiani M, Bagheri H. Family Centered Approach: A literature the review. *Journal of Modern Rehabilitation*. 2014; 8(1):1-9. [Persian]
- Ioana Iconaru, Elena Ciucurel, Constantin. Constantin. Developing social and civic competencies in people with intellectual disabilities

